

**ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԱԹՈՈՇ ԺԳ ՂԱՐԻ ՎԵՐՋԻ - ԺՂ ՂԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՔԱՌՈՐԴԻ ՂԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀՈՒՈՎՈՒՅԹՈՒՄ**

ԺԳ ղարի վերջին քաղկեղոնականության ներթափանցումը Կիլիկյան Հայաստան, Մեծ Հայք և հայաքնակ շրջաններ գնալով ուժեղանում և ամրապնդում էր տարածադավաճաքանական կազմակերպման սահմանները, ուստի նրա դեմ մղվող գաղափարական պայքարը անհրաժեշտություն էր դառնում: Այն շոշափում էր նիկեական և քաղկեղոնական համակարգերի միջև պատմականորեն ձևավորված առանձնահատկությունները:

Քրիստոնեական եկեղեցիների միջև առկա ծիսադավաճաքանական և կառուցվածքային տարբերությունները, որոնք շոշափվում էին Կիլիկյան Հայաստանի, պապականության և Բյուզանդիայի դիվանագիտական հարաբերություններում շրջանառվում էին նաև գաղափարական պայքարի հոլովություն:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հայ հասարակության հոգևոր-քաղաքական միջավայրում ստեղծված ոչ ավանդական իրավիճակը խախտել էր էթնիկական ընդհանրության կազմակերպման սահմանները և հատկանիշները: Էթնիկական սահմանների տեղաշարժման պատճառով խախտվել էր հավասարակշռությունը մշակույթի «կենտրոնական գոտու» և նրա կառուցվածքի միջև: Կիլիկիայում հայկական պետականության առաջացումը պահանջում էր վերանայել ավանդական պատկերացումները էթնոսի քաղաքական և մշակութային միջավայրերի կազմակերպման վերաբերյալ: Էթնոսի կազմակերպման պայմանների փոխման դեպքում ավանդականությունը սովորաբար վերակողմնորոշվում և մշակում է միջավայրին հարմարվելու նոր մոդել: Հասարակության ներսում միշտ գոյություն ունի ավանդականության մի քանի տիպեր, որոնք անհրաժեշտ են, որպեսզի շրջադարձային պահերին կարողանա ճիշտ ընտրություն կատարել: Քննարկվող ժամանակաշրջանում ևս հայկական էթնիկական ընդհանրությունը քաղկացած էր ներէթնիկական մի շարք խմբերից, որոնք համախմբվում

էին ավանդականության այս կամ այն տիպի շուրջ: Վերափոխված պայմաններին համապատասխան էթնիկական ընդհանրությունը աշխատում է վերակառուցել իր կազմակերպման հատկանիշները, ուստի գաղափարական պայքարը միշտ անխուսափելի է:

Խնդրահարույց ժամանակաշրջանի գաղափարական շարժման մեջ բավական ակտիվ դեր խաղաց նաև Սյունյաց աթոռը:

ԺԳ դարի երկրորդ կեսին Օրբելյաններին հաջողվեց լեզու գտնել մոնղոլների հետ և իրենց իշխանության համար ապահովել արտոնյալ քաղաքական կարգավիճակ, քանզի ազատվեցին Ջաքարյանների ու Վրաց արքունիքի խնամակալությունից: Հավատարիմ ծառայության ու ճկուն դիվանագիտության շնորհիվ նրանք կարողացան բարձր դիրքի հասնել իլխանության վարչաքաղաքական համակարգում. «Եւ յայնմհետէ ունէր Տարսայիճն զաթաբէկութիւն աշխարհիս Հայոց, և բազում դիւրութիւն և ողորմութիւն առնէր նեղեալ ազգիս Հայոց»:¹ Արդեն Սմբատ Օրբելյան «արքայի» /1253-1273/ գործունեությունը նպատակաուղղված էր մոնղոլների հովանու ներքո հայկական պետականության վերականգնման ծրագրի կենսագործմանը: Այս գաղափարը դրվեց նաև նրա մերձավոր հաջորդների /Տարսայիճ/ /1273-1290/, Ելիկում /1290-1300/, Բուրթել Սեօ /1300-1348/ քաղաքական կողմնորոշման և գործունեության հիմքում: Օրբելյանները կարողացան կարճ ժամանակահատվածում կարգավորել իրենց իշխանության քաղաքական միջավայրը, մինչդեռ հոգևոր միջավայրի հետ կապված խնդիրների լուծումը բավականին բարդ էր: Խախտվել էր հայոց կաթողիկոսության և Սյունյաց թեմի կանոնադավանաբանական ու կառուցվածքային փոխհարաբերությունները: Օրբելյանները պետք է փորձեին իշխանության քաղաքական միջավայրում ձևավորել միակենտրոն եկեղեցական համակարգ և յուրացնել հոգևոր իշխանության որոշ հատկանիշներ: Այս խնդիրների լուծումը նրանց համար էական նշանակություն ուներ, քանի որ մրցակցում էին Ջաքարյանների հետ: Իշխանական տների մրցակցության շրջանակներում շոշափվում էր հայ հասարա-

¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 426:

կության մշակութային-քաղաքական ինքնակազմակերպման հետ կապված խնդիրներ: Իրենց առջև դրված խնդիրները լուծելու համար Օրբելյանները նախ և առաջ ձեռնամուխ եղան իշխանության հոգևոր միջավայրի վերակառուցմանը:

Ժամանակին մեկ միասնություն կազմող աթոռը երկփեղկվել էր Տաթևի և Նորավանի, որոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր յուրացնել Սյունյաց վիճակի առաջնությունը: Հավանաբար Նորավանի հիմնարկումը կապված էր Օրբելյանների հետ. «Վասն ոչ սիրելոյ զհակառակութիւն և զօծտումն եկեղեցւոյ երջանիկն ի հայրապետս Տէր Սարգիս թողու զամենայն վիճակսն ի Տէր Յովհաննէս, և առնու զՎայոց ծոր գավառ, զճահուկ և զՆախջաւան սեպհական ժառանգութիւն սրբոյ ուխտին իւրոյ Նորավանից և զայլն թողու ի մա:

Եւ գնացեալ ինքն առ կաթողիկոսն Հայոց Տէր Կոստանդին, և առնու ի մամնէ վիճակ հաստատուն անխախտելի դաշամբ, և թուրք շրջաբերական վասն այսց գաւառացս զի լիցի հաստատուն վիճակ ժառանգութեան սուրբ եկեղեցւոյն Նորավանից. և անբաւ հրահոսան նզովիւք փակեալ ամրացուցանէ զի մի՝ ոք ի կաթողիկոսացն կամ յիշխանաց կամ յեպիսկոպոսաց իշխեսցէ հակառակել կամ խանգարել զայս սահմանադրեալ վճիռ...»:² Քանի որ Օրբելյանները աշխատում էին իրենց ձեռքը վերցնել նաև հոգևոր իշխանությունը, ապա պետք է լուծեին հետևյալ խնդիրները. ա/ բաժանված վիճակը միավորեին մեկ համակարգում, ուր երկու թեմը կկազմեին նրա ենթահամակարգերը, բ/ առաջնորդությունը սեփականացնեին իշխանական տան շրջանակներում, գ/ ճշգրտեին նորաստեղծ կենտրոնի կանոնադրականաբանական և կառուցվածքային կազմակերպման աստիճանը հայոց եկեղեցու նվիրապետական կառույցում: Փաստորեն Օրբելյանների վերաբերմունքը հոգևոր միջավայրի նկատմամբ կրում էր նաև քաղաքական բնույթ:

Սյունյաց աթոռում ստեղծված իրավիճակը կարգավորելու համար որոշում են Ստեփանոս Օրբելյանին ուղարկել Կիլիկիա. «Եւ ժողովեալ մերոց եպիսկոպոսաց առ հայրն իմ՝ հրաւիրեցին զիս ընթանալ ի թագաւորական աշխարհն Կիլիկիա, առ երջանիկ կաթողիկոսն և աս-

² Նույն տեղում, էջ 354-355:

տուածապսակ թագաւորն հայոց առնուլ ձեռնադրութիւն մետրապօլ-տութեան ի վերայ աթոռոյս Սիւնեաց...»:³ Օրբելյանները այս ճանա-պարհով փորձում էին լուծել մի շարք խնդիրներ. ա/ որոշակի փոխհա-րաբերություններ էին հաստատվել Նորավանի և հայոց կաթողիկոսութ-յան միջև և անհրաժեշտ էր դրանց տալ կանոնադրականաբանական հաստատուն հատկանիշներ, բ/ եկեղեցական նոր կենտրոնի ստեղծ-ման իրավունքը դեռևս պատկանում էր հայոց կաթողիկոսությանը:⁴

Այսպես հայոց հոգևոր նվիրապետության կառույցում ստեղծ-վում է նոր կենտրոն. «...և ի վաղուեան աւուրն զմեզ իսկ ձեռնադրեցին և պսակեցին ընդ սուրբ և առաքելական եկեղեցւոյն Սիւնեաց. և պա-տուեցին մեծամեծ պարգևօք և կրկին թագիւ կարգեալ յաստիճան մետ-րապօլտութեան, և կոչիլ պառաւտաֆրաւնդէս պատրիարքին հայոց, այ-սինքն նախաթոռ լինել և գլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց հայոց»:⁵

Հոգևոր իշխանությունը սովորաբար իր կազմակերպման ձևը գտնում է քաղաքական միջավայրի սահմաններում: Բացառություն չի կազմում նաև Սյունյաց թեմը, որն աշխատում էր կազմակերպվել Օր-բելյանների քաղաքական միջավայրում: Օրբելյանները փորձում էին օգտագործել նաև Սյունյաց թեմի շրջանակներում ձևավորված ավան-դույթը: Բանն այն է, որ Օրբելյան իշխանական տունը հայ հասարակա-կան-քաղաքական կյանքում նոր իրողություն էր, և ավանդույթ դարձած անցյալ չունեի, ուստի պետք է փորձեին այն յուրացնել հոգևոր միջա-վայրում. «Իսկ ի թագաւորելն Արշակայ և ի նստուցանել յաթոռ հայրա-պետութեան զմեծն Նէրսէս՝ մինչ յուղարկեցին զնա ի ձեռնադրութիւն ի Կեսարիա առ Եւսեբի հայրապետն, յայնժամ յուղարկեցին ընդ մմա զԱմդոկ՝ իշխանն Սիւնեաց, գլուխ այլոց իշխանացն հայոց, և զԳրիգորիոս՝ եպիսկոպոս Սիւնեաց, գլուխ եպիսկոպոսացն հայոց»:⁶

Դավանաբանական պայքարում Սյունյաց թեմի մասին ամբող-ջական պատկերացում կազմելու համար նախ քննարկենք նրա յու-

³ Նույն տեղում, էջ 479:

⁴ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, Հավաքական տեքստը, ռուսերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Գալստյանի, Ե., 1958, էջ 30:

⁵ Ստ. Օրբելյան, էջ 479-480:

⁶ Նույն տեղում, էջ 25:

րացրած իրավունքները: Պարզ է, որ թեմը պետք է փորձեր յուրացնել Սյունյաց հոգևոր միջավայրում ձևավորված ավանդույթը կամ ստեղծեր այն: Այս դեպքում անցյալը ներկայանում է առանձնահատուկ նշանակությամբ:

Գոյություն ունի նաև անցյալի ակտիվ փնտրտուք, երբ որդեգրած որոշակի պատկերացումներ ու գաղափարներ ներկայում չեն գտնում իրենց համապատասխանության ձևերը, ապա դրանց նախատիպերը որոնում են անցյալում: Այն հատկանիշները, որոնք աշխատում էր յուրացնել նորաստեղծ կենտրոնը կարելի է խմբավորել. ա/ առաքելական ծագում, բ/ դավանաբանական կազմակերպման տարածաքաղաքական միջավայր, գ/ կառուցվածքային-կանոնական կազմակերպման ինքնամփոփություն:

Հոգևոր իշխանության կազմակերպման տեսակետից այս հատկանիշների ամբողջության կրողը ներկայանում է որպես «փոքր ավանդույթ» ունեցող կենտրոն: Պարզ է, որ այս դեպքում փոխվելու էր հայոց կաթողիկոսության /Մեծ ավանդույթ/ և Սյունյաց թեմի /Փոքր ավանդույթ/ փոխհարաբերությունները և կենտրոն-ծայրամաս ուղղահայաց աստիճանակարգության փոխարեն այն ձեռք կրերեր կարգավիճակային կազմակերպման ձև: Փոխհարաբերությունների կարգավիճակային տիպը որոշվում է ոչ այնքան կենտրոնի նկատմամբ ունեցած տարածական հեռավորությամբ, որքան միջավայրի հոգևոր-քաղաքական հատկանիշներով: Եթե հայ հասարակության շրջանակներում բացակայում էր կայուն հատկանիշներ ունեցող ամբողջական միակենտրոն աստիճանակարգություն, ապա Սյունիքը ներկայանում էր որպես առանձին քաղաքական միավոր, ուստի փորձում էին հոգևոր միջավայրը համապատասխանեցնել նրան:

Սյունյաց թեմի առաքելական ծագման ավանդույթը նպատակ ուներ ճշգրտել աթոռի իրավունքների ավանդականությունը և օրինականությունը: Սյուս կողմից այն պետք է լուծեր յուրացվող իրավունքների ժառանգականության խնդիրը, քանզի մշտափոփոխ ժամանակի մեջ միշտ էլ, որ թեմը բարձր դիրք էր զբաղեցրել: Այս պատճառով Ատ. Օրբելյանը փորձում է թեմի անցյալը դարձնել ներկա. «Իսկ Գրիգորի՝ Սիւնեաց մետրապօլի, աւելի պատիւ արարեալ սուրբն Ներսէս, վասն

երթալոյն ընդ մմա ի Կեսարիա, տայ մմա բազմական ոսկեթել. և կարգէ զՍիւնիք նախաթոռ պատրիարքին որ կոչի ի հռոմ լեզուն պռոտոֆրանտես հայոց մեծաց...:

Եւ գործ է սոցա ծեռնադրել եպիսկոպոս գաւառաց. վասն որոյ երկոտասան եպիսկոպոսաց գլուխ կարգեցաւ. և առանց սոցա ոչ ծեռնադրի պատրիարք հայոց և ոչ լինի ժողով. այլ գլուխ և հրամանատար ժողովոյ սոքա լինին. և նախաթոռ վարդապետութիւն և հրաման մեկնութեան և թարգմանութեան սոցա միայն շնորհեցաւ ի մեջ հայոց ի սրբոյ Սահակայ և յերանեալ վարդապետէն Մեսրոբայ»:⁷ Անցյալից բերված կանոնական-դավանաբանական այս հատկանիշները պետք է դրվեին Սյունյաց թեմի և կաթողիկոսության փոխհարաբերությունների հիմքում: Նշանակում է Օրբելյանները պետք է ծեռնամուխ լինեին հոգևոր միջավայրի վերակառուցմանը, որն իր հետ բերելու էր տարածայնություններ և հակասություններ: Դրանք նախ և առաջ կապված էին վերոհիշյալ իրավունքների յուրացման և կենսագործման հետ: Մեջբերված հատվածից պարզ երևում է իրավունքների այն մասը, որն ուներ համահայկական բնույթ: Սրանց յուրացումը կամ այսպես ներկայացնելը պարտադիր էր այնքանով, որքանով Սյունյաց աթոռը մասնակցելու էր համահայկական նշանակություն ունեցող դավանաբանական խնդիրների քննարկմանը: Հատվածական իրավունքների ամրագրման նպատակը թեմի կանոնական ինքնամփոփության խնդրի լուծումն էր: Այն անհրաժեշտ էր այն դեպքում, երբ Սյունյաց թեմի և հայոց կաթողիկոսության փոխհարաբերությունները կառուցվելու էին հակադրության սկզբունքով:

Այժմ փորձենք պարզաբանել Սյունյաց աթոռի տեղագրական կազմակերպման խնդիրը: Ատ. Օրբելյանը Սյունյաց նահանգի կազմում ներկայացնում է տասներկու գավառ, որոնք միաժամանակ եկեղեցու տեղագրական կազմակերպման միավորներ են: Սյունյաց աթոռի բաժանումը տասներկու թեմի արդեն դարձել էր ավանդույթ և անկախ ձևավորված իրավիճակից ներկայանում էր որպես անխախտ իրողություն. «...վարժն յիմաստս և վսեմն ի գիտունս տէր Յովհաննէս մակա-

⁷ Նույն տեղում, էջ 26-27:

նուն Աւրպէլ, մետրապալիտ և այցելու Սիւնեաց երկոտասան գաւազանաց...»:⁸

Նորավանի վիճակի կազմավորման կապակցությամբ վերն արդեն խոսք գնաց Վայոց ձոր, ճահուկ, Նախճավան թեմերի մասին: Հաշվի առնելով Օրբելյանների իշխանության վարչաքաղաքական միջավայրը և ավանդույթը, որ փորձում էին յուրացնել նրանք այլ անուններով հիշատակվող թեմերն են. Գեղարքունիք, Հաբանդ, Ծղուկ, Բաղք, Արևիկ, Կովսական, Աղահեճք, Ձորք, Երնջակ:

Բավական բարդ է խնդրահարույց ժամանակաշրջանում Սյունյաց աթոռի ձեռք բերած իրավունքների պարզաբանումը: Եթե հետևենք Սյունյաց Պատմիչին, ապա. «...և պատուեցին մեծամեծ պարգևօք և կրկին թագիւ կարգեալ յաստիճան մետրապօլտութեան, և կոչիլ պաւտաւֆրաւնդէս պատրիարքին հայոց, այսինքն նախաթոռ լինել և զլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց հայոց»:⁹ Փաստորեն այստեղ խոսք է գնում միտրոպոլիտ նվիրապետական աստիճանի, նրա կանոնադավանաբանական կազմակերպման մասին. «... և հաստատուն պայմանաւ նորոգելով զպատիւ աթոռոյն զմետրապօլտութեանն...»:¹⁰ Չնայած այն հանգամանքին, որ հայոց եկեղեցական միջավայրում միտրոպոլիտ նվիրապետական աստիճանը լայն տարածում չէր գտել, սակայն նրա արժարժույթը խորքագնա նպատակներ ուներ. ա/ սրանով ամբողջանում էր հոգևոր նվիրապետության ինն աստիճանի համակարգը, քանզի տիեզերական եկեղեցու ինքնամփոփ միավորներից յուրաքանչյուրը ուներ ինն աստիճան, բ/ նիկեական համակարգով առաջնորդվող Ատ. Օրբելյանը պետք է նրա շրջանակներում էլ ներկայացներ եկեղեցու կազմակերպման տեղագրական կառույցը, քանզի միտրոպոլիտ աստիճանի մասին առաջին անգամ հիշատակվում է Նիկեայի տիեզերական ժողովում /325/:

Սյունյաց թեմի պատմական իրավունքների վերականգնման համատեքստում էլ Ատ. Օրբելյանը փորձում է սահմանել աթոռի տեղը

⁸ Ժ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Ե., 1950, էջ 183:

⁹ Ատ. Օրբելյան, էջ 479-480:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 428:

հայոց եկեղեցու կանոնադավանաբանական և տեղագրական կազմակերպման կառույցում. «... եւ ձեռնադրեալ կաթողիկոսին զնա յաթոռ մետրապօլտոսեան Սիւնեաց. և վասն մեծի երախտեացն առաւել պատուէ զնա և կացուցանէ զլուխ եպիսկոպոսաց, և աթոռն Սիւնեաց՝ զլուխ ամենայն աթոռոց. ասեն ոմանք եթէ Սիւնեացն յեօթներորդ դասուն էր եպիսկոպոսաց հայոց. այժմ յերրորդ դասուն կարգեցին. բայց մի՛ հաւանիր զի Աղվանիցն միայն էր ի վեր քան զՍիւնեաց վասն արքեպիսկոպոսութեանն. իսկ Սիւնեացն վասն մետրապօլտոսեան զեր ի վերոյ էր քան զամենայն եպիսկոպոսքն հայոց. զի այլ ոչ ոք ուներ զմետրապօլտոսեան պատիւն. և որքան պատրիարքն քան զարքեպիսկոպոսն է զեր ի վերոյ. և արքեպիսկոպոսն՝ քան զմետրապօլիտն. այնքան մետրապօլիտն քան զեպիսկոպոսն զի նա ձեռնադրէ զեպիսկոպոսն»:¹¹ Նշենք, որ տարահարթ մշակութային և քաղաքական միջավայրերում հայտնված հայոց եկեղեցու շրջանակներում Ստ. Օրբելյանի ներկայացրած կառույցը համահայկական ճանաչում չէր կարող գտել, ուստի մնաց որպես ինքնավերագրվող իրողություն. «Եւ յառաջ՝ զայս ասեմք զոր ի դէպ է, որ մեր հայերուն արեւելցոց մեծերուն զիրքս զիտացուցել եմք, և կեցուցել. առաջինն Օրպելին, որ է Սիւնեաց արհիեպիսկոպոս, որպէս հոգևոր իշխան գլուխ, նոյնպէս և մարմնաւոր. և իւր ընկերացն ցուցաք զգիրքսն, և հաստատեցաք այս տարի. և յանցեալ տարին տէր Յոհաննէսի, առաքելոց եպիսկոպոսի. և ի միւս այլ ամին Բջնեցուն, և Վարագեցեաց...»:¹² Թվարկված արքեպիսկոպոսությունների միջև հարաբերությունները կառուցվում էին ոչ թե ուղղահայաց, այլ հորիզոնական սկզբունքով: Պատահական չէ, որ Ստ. Օրբելյանի հաջորդները տիտղոսը օգտագործում են ավելի կոնկրետ տեղագրական շրջանակների համար. «...արհիական եպիսկոպոսի Տեառն Յովանիսի Արեւելեան պաւտաւնֆռանտէսի...»:¹³

¹¹ Ստ. Օրբելյան, էջ 137-138:

¹² Փալանոս Կղ., Միաբանութիւն հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ, հ. I, Հոռմ, 1650, էջ 441:

¹³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ս. Մաթևոսյան, Ե., 1984, էջ 859:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում խմորվող գաղափարական պայքարին Սյունյաց աթոռի առաջին արձագանքը եղավ 1289 թ. և առնչվում էր Կոստանդին Բ Կատուկեցի կաթողիկոսի /1286-1289/ գահընկեցության հետ: Հետո Բ թագավորը Կիլիկիա է հրավիրում Սյունիքի ներկայացուցիչներին, որպեսզի մասնակցեն նոր կաթողիկոսի ընտրությանը. «Եւ յետ այսց բանից հրաւիրեալ էին զմեզ մեծարանօք գնալ ի ժողովն նորոգ ընտրութեան հայրապետի. որում պատասխանեալ ասացաք. մեք ոչ ենք հասու կամ խորհրդակից եղծման զի և նորոգմանն հաղորդեսցուք. ո ոք որ ինքնահաճ կամօք եղծումն արար, նոյն և զնորոգ ընտրութիւնն հոգասցէ. և կամք Արարչին յայց լիցի իւրում եկեղեցւոյ: Դարձեալ ապա անդրէն նուիրակին և գտանէ նախ քան զպատասխանիսն հաստատեալ յաթոռ կաթողիկոսութեան զԱտեփաննոս ոմն անապատաւոր զոր Հռոմայեցի կոչէին...»:¹⁴

Հայոց կաթողիկոսությունը որպես համահայկական եկեղեցական կենտրոն աշխատում էր պահպանել իր իրավունքները, մինչդեռ «փոքր ավանդության» կրող Սյունյաց թեմը փորձում էր ձևավորել հարաբերականորեն անկախ կառույց և պահպանել արժեքային կողմնորոշման ավանդական մոդելը: Կիլիկյան Հայաստանի աշխարհիկ իշխանության և հայոց կաթողիկոսության փոխհարաբերությունների շրջանակներում ձևավորվել էր այնպիսի իրավիճակ, երբ արքունիքը լուծում էր հայոց կաթողիկոսի գահընկեցության և ընտրության խնդիրներ: Այս դեպքում հայոց կաթողիկոսությունը վերածվելու էր հատվածական կենտրոնի. «Այլ եւ ազգիս հայոց քահանայապետութիւն եւ թագաւորութեան զաւրինադրութիւն նախ պարտ էր յԱշտիշատ Տարաւնաւ հաստատել եւ ի Վաղարշապատ, յեկեղեաց գաւառ եւ ի Դարանաղեաց, որք աւելի ունին քան զվեցհարիւր գաւազան կարգեալ, եւ ապա մասնաւորս Կիլիկէ յանդամսն յաւդէր: Եւ թէ անփոյթ առնեն զարեւելից՝ ապա ում կոչին քահանայապետս կամ թագաւոր...»:¹⁵

Հրաժարվելով կաթողիկոսի գահընկեցությունը արդարացնող մեղադրանքները /30 կետ/ ընդունելուց Սյունյաց աթոռը չի մասնակ-

¹⁴ Ստ. Օրբելեան, էջ 440-441:

¹⁵ Մայր ցուցակ ծեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, կազմեց՝ Ն. եպս. Պողարեան, հ. III, Երուսաղեմ, 1968, էջ 612:

ցում նոր կաթողիկոսի ընտրությանը: Հակառակ դեպքում պետք է ընդունեին մեղադրանքները, «մարմնաւոր դատաստանը» և գահընկեցությունը:

Հռոմկլայի անկումից և Ատեփանոս Դ. կաթողիկոսի գերեզարկությունից /1292/ հետո պետք է լուծվեր հայոց կաթողիկոսության տեղի և նոր կաթողիկոսի ընտրության հարցը. «Եւ յայնժամ խորհուրդ ի մէջ առեալ թագաւորն հայոց Հեթում բոլոր ուխտիւն եկեղեցւոյ և իշխանաւքն հանդերձ, շնորհել քերդ ամուր և երկիր առատ Սուրբ Աթոռոյ Լուսաւորիչին, առ ի հաստատել վերստին, և առաքեն գիմս նուաստութիւն և զսիրելի և զսննդակից եղբայրն իմ զպատուելի եպիսկոպոս զտէր Թումաս յաշխարհս Արևելից, առ ի մեծարանս եպիսկոպոսաց և իշխանաց, զալ վերստին նորոգել զաթոռ Սուրբ Լուսաւորիչին: Եւ տեղ հրամայեալ ի թագաւորէն և ի սուրբ ժողովոյն, յառաջագոյն զալ ի դիրս Սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, առ գերահռչակ և արժանապատիւ եպիսկոպոսն տէր Տիրացուն, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտիս Թադէոսի առաքելո...»:¹⁶ «Յաշխարհս Արևելից» հասկացությունը իրավունք է տալիս եզրակացնել, որ հրավիրվածների շարքում պետք է լիներ նաև Սյունյաց թեմը, սակայն այս անգամ ևս նա չմասնակցեց կաթողիկոսի ընտրությանը: Նմանատիպ դիրքորոշումը արդեն ստանում էր գաղափարական պայքարի ձև:

Դավանաբանական շարժման մեջ ներքաշված կողմերի համար ելակետային էր որոշելու, թե հայ հասարակությունը ի վիճակի էր սեփական ժառանգությունը վերակառուցել և համապատասխանեցնել նոր պայմաններին: Պարզ է, որ հարցադրումը առաջին հերթին վերաբերում էր դավանաբանական միջավայրին, սակայն շոշափում էր վերափոխած պայմաններին հայկական էթնոսի հարմարվելու խնդիրը: Եթե հանրագումարի քերենք կողմերի որդեգրած սկզբունքները, ապա կարելի է առանձնացնել երկու տիպ. ա/ պատմամշակութային և բ/ համընդհանրական: Առաջին տիպի կողմնակիցները խմբավորվում էին Սյունյաց թեմի շուրջ և փորձում էին անփոփոխ պահել էթնիկական ընդհանրության ավանդական մշակույթի հիմնական հատկանիշները:

¹⁶ Հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 691-692:

Կառուցվածքային տեսակետից պատմամշակութային միջավայրից առանձնացվում էր այն տարածքը, որտեղ ձևավորվել էին էթնոսի հիմնական հատկանիշները /«սրբազան տարածք»/, մշակութային պատկերացումները և արժեքային կողմնորոշումը: Երկրորդ տիպի կողմնակիցները աշխատում էին քրիստոնեության ընդհանրական հատկանիշների հիման վրա վերակառուցել պատմամշակութային միջավայրի որոշ հատկանիշներ:

Դավանաբանական պայքարում Սյունյաց թեմի դիրքորոշման հիմնական սկզբունքները տեղ գտան «յարեւելեան աշխարհի» հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների ներկայացուցիչների ժողովի ընդունած որոշման մեջ և «Չեռնարկ միաբանութեան» թղթում: Նախ փորձենք պարզաբանել «յարեւելեան աշխարհ» հասկացության այն միջավայրը, որը ներքաշվել էր գաղափարական պայքարի հոլովություն: Հիմնախնդրի լուսաբանման համար անդրադառնանք «Չեռնարկ միաբանութեան» թուղթը ստորագրողների դասաշարին. «Չեռնարկ միաբանութեան» եպիսկոպոսաց արեւելից եւ վարդապետաց եւ իշխանաց:

Մեք Տէր Սարգիս և Տէր Գրիգոր ի նոյն վիճակէ...:

Ես Տէր Յովհաննէս՝ աթոռակալ Բջնոյ...:

Ես Գրիգոր՝ աշակերտ և սպասաւոր բանի, որ մակադրեալ կոչեցայ Բջնեցի, հրամանատար այսմ աթոռոյ...:

Ես Տէր Յովհաննէս՝ շնորհօքն Աստուծոյ եպիսկոպոս Հախրատայ, համախոհ և միաբան եմ իմով վիճակելովս...:

Ես Տէր Մխիթար՝ Հսուոց թառայ եպիսկոպոս...:

Ես Տէր Սարգարէ՝ եղբօրորդի Վանական վարդապետին...:

Ես նուաստ եպիսկոպոս Գողթան Տէր Սարկաւազ...:

Ես Եսայի՝ կըսեր բանասիրաց, և յետին վարժապետ, իմով աշակերտօքս...:

Ես Դավիթ՝ նուաստոգի քարոզ բանի և վարդապետ Հայաստանս եկեղեցւոյ...:

Մեք անպիտան ծառայքս Քրիստոսի Ելիկումս և Լիպարիտս՝ որդիք փառաւոր իշխանացն Տարսայիճին և Իվանէի, եղբարք մերովք և որդւովք և ամենայն ազատօք...:

Մեք մեղուցեալ ծառայքս Աստուծոյ Պապաքս և էաչի՝ որդիք քարեպաշտ իշխանին Պռոշայ, մերովք ազատօքս...»¹⁷:

Ստորագրողների ընտրությունը կատարվել է որոշակի սկզբունքով, քանզի ներառում է հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր միջավայրեր: Նրանց կարելի է բաժանել երեք խմբի. ուսումնագիտական (վարդապետներ), եկեղեցական (եպիսկոպոսներ) և վարչաքաղաքական (իշխաններ): Վարդապետների և աշխարհականների մասնակցությունը դաավանաբանական խնդիրների քննարկմանը վաղուց ընդունված էր, ուստի բացառություն չի կազմում նաև այս ժողովը:

Թուղթ-համախոսականի քաղաքական միջավայրը ներկայացնում են Օրբելյան և Խաղբակյան իշխանները և նրանց ստորակա ազատները: Նրանց զբաղեցրած քաղաքական միջավայրի սահմանները որոշելու համար բերենք երկու վկայություն. «...և յիշխանութեան տանս Աիսակայ մեծ պարոն էլիկումին, որդւոյ Տարսայիճի, և քաջ և զօրեղ իշխանացն որդւոցն Պռոշայ՝ Պապաքին...»¹⁸: «...եւ հարազատացն իմոց Արեւելայց կողմնակալաց՝ էաչոյ և Բոյրթէլին...»¹⁹: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ «յարեւելեան աշխարհ» տեղագրական հասկացությունը իրեն կարող է գտնել ինչպես վարչական (Սյունիք), այնպես էլ քաղաքական (Արեւելյան Հայաստան կողմնակալություն) շրջանակներում:

Այժմ փորձենք պարզաբանել հոգևոր միջավայրի սահմանների խնդիրը:

ա) Աարգիս և Գրիգոր եպիսկոպոսները ներկայացնում են Սյունյաց թեմը. «...եւ կային հնազանդութեամբ ի ներքոյ Մորա Տէր Գրիգորն, որ էր ազգական Տեառն Յովհաննիսի, և Տէր Սարգիս որ ի Նորավանս...»²⁰:

բ) Հովհաննես արքեպիսկոպոսը ստորագրել է Արարատյան թեմի անունից. «...սրբազան և աստուածապատուեալ արհիեպիսկոպոսն տէր Յովհաննէս, որ ունէր զվերատեսութիւն այցելական և դիտման քա-

¹⁷ Ստ. Օրբելյան, էջ 461-463:

¹⁸ Հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 831:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 859:

²⁰ Ստ. Օրբելյան, էջ 429:

հանայական դասու կատարողապետութեան Այրարատեան նահանգիս, նիստ կայանի ունելով զամուրն Բջնի...»²¹:

գ) Հաղպատի եպիսկոպոս Հովհաննեսի ստորագրութիւնից պարզ երևում է, որ իրավասու է եղել հանդես գալու թեմի անունից. «...յիշման բարւոյ արժանաւորն և զմեծապատիւ արհիեպիսկոպոսն մեծահռչակ սուրբ ուխտին Հաղպատայ զտէր Յոհանէս...»²²:

դ) Ինչ վերաբերում է Հավուց թառի եպիսկոպոս Մխիթարին, ապա նա եղել է թեմակալ, թե վանական ուխտի առաջնորդ, հայտնի չէ: Մի բան պարզ է, որ տարածքը չէր մտնում Խաղբակյանների տիրապետութեան մեջ: 1297թ. Հավուց թառ վանքում ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում արձանագրված է. «...և ի մերոյս նահանկի տէրութեան Խոշաքին և Զաքարիայի՝ որդոյ նորին, և ի տէրութեան մերոյս սուրբ ուխտիս Հայոց Թառայ պարոն Բեսութային և Խոյանծային...»²³:

ե) Առայժմ չհաջողվեց պարզել Վանական վարդապետի եղբորորդի Մարգարեի հետ առնչվող որևէ հարց, իսկ «Տէր» բանաձևը և ստորագրութեան տեղը իրավունք են տալիս եզրակացնելու, որ ուներ եպիսկոպոսի աստիճան:

զ) Ինչ վերաբերում է Գողթնի եպիսկոպոսին, ապա խնդիրը պարզաբանելու համար հիշենք Այունյաց տասներկու գավառների թվարկման կարգը. «Մետասաներորդ՝ Երնջակ գաւառ և Գողթն»²⁴: Կարծում ենք, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Գողթն Այունյաց աթոռի թեմ չէր կազմում, հակառակ դեպքում Տեր Սարկավազը չպետք է ստորագրեր կամ ստորագրեր «...ի նոյն վիճակէ» ձևով:

Անկախ կաթողիկոսութեան հետ ունեցած փոխհարաբերութիւններից Այունյաց թեմը ընդունում էր նրա համահայկական բնույթը. «Յետ որոյ ծնրահանգոյց գազաթամբ ողջունէ զգլուխդ իւր պանծալի, զսխարալիդ բնաւից, զչքնաղդ և զնորոգ գերահրաշացեալդ ի Հոգւոյն զԳրիգորիոս՝ հայր հանուրց սեռից Հայկայ, և կաթողիկոս տիեզերական ի դրանէ Հոնաց և Լիմաց, ի ծովէ Կասպից և ի լեռնէ Կովկասեաց

²¹ Հիշատակարաններ, ԺՂ դար, էջ 5:

²² Հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 754:

²³ Նոյն տեղում, էջ 796:

²⁴ Ստ. Օրբելեան, էջ 12:

մինչ ի սահմանս եգիպտական և ի ծովն արևմտային, ուր զգիշերն ազանի ակն տունջենային»²⁵: Պետք է նշել, ու այս սահմաններում հայոց կաթողիկոսության կազմակերպումը ավելի շատ խորհրդանշական, քան կառուցվածքային բնույթ ուներ: Բանն այն է, որ Օրբելյանի ներկայացրած տարածաշրջանը հաստատուն հատկանիշներով օժտված սահմաններ չունեցող միջավայր է: Միակ հատկանիշը, որ իրավունք է տվել առանձնացնել այս տարածքը հայկական էթնոսի առկայությունն է, որը կաթողիկոսության կազմակերպման անհրաժեշտ, բայց բավարար պայման չէ, քանզի բացակայում էր դավանաբանական մույնականությունը և կառուցվածքային աստիճանականությունը. «Ձի սովորութիւն է չար ախտին այն՝ որ որպէս զքաղցկեղ յորժամ ի մի անդամն երկի՝ փութայ և զբոլոր անդամս ճարակէ: Ահա՛ տեսէք զի գեղեցիկ և փառաւոր անդամքն մեր այն են, որ ախտացան սովին ախտիւս. և զլորեցան զանկանգնելի անկումն. և զրկեցան ի մեծ շնորհաց որդոյն աստուծոյ: Կիւլիկիա բոլոր՝ որ տեղի էր մեր պարծանաց, յայս իսկ վարակեալ կայ. և զլխաւոր քաղաքք որ ի Դոռոմք ի սոյն մոլորեալ են. և եհաս մինչև առ մեզ: Ձի քարոզի այս յայտնապէս ի թագաւորական քաղաքն ի Տփլիս. և ի հին տունն Բագրատունեացն յԱնի՝ որ ի Շիրակ: Նաև ի Թավրեժ շահաստան և յայլ բազում տեղիս...»²⁶: Երկակի դավանաբանական (հայկական, քաղքեղոնական) հատկանիշներ ունեցող միջավայրում հայոց եկեղեցու կազմակերպման մյուս առանձնահատկությունը կառուցվածքային հոգնակիությունն էր. «...և ի գլխոյ այլ ատելութիւն է պատճառ բաժանման և ոչ մեք կամ գործք մեր ապա թէ ոչ ընդէ՞ր ազգս հայոց երիս մասունս բաժանեալ է. Ո՞ր բաժանեաց զԱխթամարի Աղուանից և կամ զԱուրբ Լուսաւորչէն աթոռոյ զնոսա և զայն ոչ կարէք ասել, թե վասն կրօնից բաժանեցան, որպէս և յայժմ կարկատեն. զի մի հաւատ և օրէնք ունէին...»²⁷: Այս պայմաններում Սյունյաց թեմը աշխատում էր մշակել կաթողիկոսության հետ փոխհարաբերությունները կարգավորող որոշակի հատկանիշներ, որոնցից

²⁵ Նույն տեղում, էջ 450-451:

²⁶ Տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեաց նախագահ արհիեպիսկոպոսի Դակաճառութիւն ընդդէմ երկաթնակաց, Կոստանդնուպոլիս, 1756, էջ 42-43:

²⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ծեռ. 3522, էջ 172բ:

առաջինը ավանդականությունն է. «Արդ՝ այդ ամենայն հարք և սինհոդոսք մեծաւ քննութեամբ մաքրեցին զեկեղեցին Հայոց յամենայն զանազան որոմանց. և զսահման հաւատոյ և զկարգ եկեղեցւոյ անխախտելի կտակաւ թողին մեզ: Վասն որոյ պարտ է ամենայն հպատակութեամբ պինդ ունել զայս սահման առանց յաւելման և պակասութեան...»²⁸:

Ավանդականությունը փոխանցվում է որոշակի պատկերացումների ճանապարհով, քանզի ժառանգություն են մնում ոչ թե գործողությունները, այլ դրանց գաղափարները և սկզբունքները: Այս դեպքում կարևոր է, թե ինչպես է ընդունվում և վերափոխվում այդ ժառանգությունը: Փաստորեն անցկացվում է այն միտքը, որ Սյունյաց թեմը պատմամշակութային միջավայրի ավանդականության կրողն է, ուստի դավանաբանական խնդիրների քննարկման ժամանակ նրա մասնակցությունը և համաձայնությունը պարտադիր են. «Գիտութիւն լիցի աստուածային գլխոյ հայրապետութեանդ. զի թէպէտ հնազանդ եմք ամենայնիւ Տեառնդ մերոյ՝ սակայն աղաչեմք զսնտի կարծիս կըսեր և տգէտ մտացս մերոց բառնալ և բժշկել զի զտկարն յամենայնի շահիլ պարտ է: Եւ զոր խնդրեմքս, հեննետիկոն թղթովք ձեռագրեալ, առնել ձեռնարկ հաստատուն և անխախտ կտակ միաբանութեամբ սուրբ և երջանիկ եպիսկոպոսացդ. և յուղարկել առ մեզ իբր գլետկար անջինջ. զի յայնժամ առաւել հաստատութեամբ և հլու հպատակութեամբ հնազանդ լիցուք աստուածային գլխոյդ. և թագաւորեսցես յեկեղեցիս մեր ջահաւորեալ որպէս արեգակն...»²⁹: Սա ոչ միայն սպառնալիք է կամ պատասխան, որը ծնվել է հայոց կաթողիկոսության գործողությունների արդյունքում, այլ որոշակի դիրքորոշում, որն իր մեջ թաքցնում էր գաղափարական պայքարի մարտահրավեր: Դավանաբանական միջավայրի վերակառուցման կողմնակիցները դեռևս հրապարակ չէին հանել կոնկրետ ծրագիր, ուստի խմբավորում էին ծիսադավանաբանական այս կամ այն կետի ընդունման շուրջ: Հենվելով Օրբելյան նախարարական տան ու նրա շուրջ համախմբված ուժերի օժանդակության վրա, Սյուն-

²⁸ Ստ. Օրբելեան, էջ 456:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 459-460:

յաց թեմը ընտրում է գաղափարական պայքարի ուղին: Այս դեպքում նա փորձում էր հայ հասարակության համար անհրաժեշտ ինքնավերականոնման գործընթացը տեղակայել ավանդականության շրջանակներում:

«Կանգնե՛ գաթոռ թագաւորին
Եւ զգաւազան պատրիարքին,
Ամենեցունց ըստ իւր կարգին,
Ուղղե՛ զգահոյս տիրականին.
Նոր զարդարե՛ փառօքն հին
Եւս առաւել քան զոր էին.
Տայ մեզ գոչել ծայնիւ ուժգին.
Վերջինս է մեծ քան զառաջին...»³⁰:

Քանի որ ձևավորված իրավիճակը չի տեղավորվում ավանդականության շրջանակներում, ապա Ատ. Օրբելյանը փորձում է վերադարձնել անցյալը³¹:

Ղավանաբանական պայքարի երկրորդ փուլը կարևորվում է նրանով, որ Կիլիկյան Հայաստանում հրապարակ է հանվում հայոց եկեղեցին քրիստոնեական մյուս եկեղեցիներին միավորելու ծրագիր: Սյունյաց աթոռը չմասնակցեց եկեղեցիների միավորման ծրագրի մշակմանը³²:

Գաղափարական պայքարում Սյունյաց թեմի կարևորագույն խնդիրներից մեկը կաթոլիկ քարոզիչների և նրանց հայ գործընկերների ծավալած միարարական շարժման նկատմամբ որոշակի քաղաքականություն մշակելն էր:

Կաթոլիկության ներթափանցումը հայ հասարակության մշակութային միջավայր նոր երևույթ էր և հանդես էր գալիս երկու ձևով: Սկզբում փորձում էին վերականգնել հայ հասարակության դավանաբանական միջավայրը: Սակայն այս խնդրի լուծումը պետք է դուրս գար դավանաբանության սահմաններից, քանզի միայն նրա միջոցով

³⁰ Ստ. Օրբելեանի Ողբ ի Ս. Կաթողիկէն, բնագիրը յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով հրատարակեց Կ.Կոստանեանց, Թիֆլիս, 1885, էջ 48:

³¹ Նույն տեղում, էջ 30:

³² Մատենադարան, ձեռ. 8075, էջ 251ա-251բ:

անհնարին էր վերականգնել ամբողջ մշակութային միջավայրը: Պատահական չէ, որ կաթոլիկ քարոզիչների գործունեությունը ընդգրկել էր հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի ամբողջ բանգավառը: Միարարական շարժումը նպատակ ուներ հայոց եկեղեցին միավորել կաթոլիկ եկեղեցու հետ: Եթե կաթոլիկ քարոզիչներին հաջողվել էր անհատական քարոզչության ճանապարհով սկզբնավորել միարարական շարժումը, ապա հայ իրականության մեջ պետք է առաջանար նաև հակոտնյա՝ հակամիարարական շարժումը: Միարարական շարժումը ձգտում էր կաթոլիկությանը ծանոթացնել նախ անհատների, ապա առանձին խմբերի, որպեսզի կարողանա նրանց կտրել իրենց մշակութային միջավայրից. «Եւ զի որպէս ի մեզ՝ զլուխն մեծ է և իշխան ի վերայ բոլոր անդամոց մարմնոյն և պատճառ կենդանութեան, այսպէս և հաւատն զլուխ է և թագաւոր ի վերայ բոլոր բարեացն հոգեւորաց և պատճառ կենդանութեան հոգւոյ: Վասն որոյ նախաչարն՝ զեն առեալ զաշակերտեալսն ինքեան, նախ ընդ զխոյս մեր մարտնչի. զի զայս ի բացհատեալ՝ զմեռեալ ամդամսն՝ դիւրաւ քարշեսցէ ի կորուստն յաւիտենից»³³: Այս դեպքում առաջնահերթ էր դառնում հակամիարարական շարժմանը կառուցվածքային ձև տալը: Սյունյաց աթոռը հաջողությամբ լուծեց այս խնդիրը: Հակամիարարական շարժման կենտրոն դարձավ Գլաձորի համալսարանը, որտեղ հավաքվել էին ժամանակի նշանավոր շատ գործիչներ:

Ի մի բերելով վերը շարադրվածը, կարող ենք եզրակացնել. իշխանության վարչաքաղաքական համակարգի շրջանակներում Օրբելյաններին հաջողվեց ստեղծել ինքնավար իշխանություն: Նրանք կարողացան վերականգնել նաև Սյունյաց թեմի բարձր դիրքը: Յուրացնելով թեմի առաջնորդի պաշտոնը Օրբելյանները աշխատում էին համատեղել իշխանության եկեղեցաքաղաքական հետաքրքրությունները: Սյունյաց թեմը ակտիվորեն ներքաշվեց գաղափարական պայքարի մեջ և որոշ ժամանակ ղեկավարում էր հակամիարարական շարժումը:

³³ Հակաճառութիւն..., էջ 6:

**ГАГИК АРУТЮНЯН
ЕГУ**

**СЮНИКСКИЙ ПРЕСТОЛ В РАМКАХ РЕЛИГИОЗНОЙ БОРЬБЫ
в конце XIII - первой половине XIV вв.**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется о том, как в сфере административно-политической системы власти Орбелянам удалось создать автономную власть, которые также сумели восстановить высокую позицию Сюникской епархии. Освоив пост предводителя епархии, Орбеляны старались совмещать церковно-политические интересы власти. Сюникская епархия активно втянулась в идеологическую борьбу и некоторое время руководила противоединительное движение.